

РОЗДІЛ 10

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ В АРХІТЕКТОНІЦІ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Соціологія релігії у сфері релігієзнавчого знання є важливою структурно-дисциплінарною частиною останнього. Разом з тим вона постає специфічною галуззю загальної соціології (від лат. *societas* – суспільство і грец. *logos* - наука) – науки про суспільство і суспільні відносини. Соціологія релігії знаходиться на стику різних галузей знання, тісно пов'язана з іншими дисциплінарними утвореннями релігієзнавства (про них уже йшлося вище), має з ними спільний об'єкт дослідження - релігію, а також певною мірою і спільні методологічні підходи, поняття, методи пізнання соціальної реальності в загальнотеоретичному та емпіричному вимірах.

Як самостійна галузь знання, як спеціальна соціологічна теорія в соціології і релігієзнавстві, соціологія релігії зі своїм предметним полем, категоріальним апаратом, операційно інтерпретованими поняттями й емпіричними узагальненнями утверджується з середини минулого століття. Однак перші спроби соціологічної рефлексії мали місце ще в епоху Відродження. В подальшому у своєму розвитку соціологічне знання щодо релігії генетично було пов'язане з генезисом соціальної філософії, соціології, з різними філософськими традиціями, зокрема Ж-Ж Руссо, французьких енциклопедистів, Г.В.Ф. Гегеля, Ф. Шляєрмахера, Л. Фейєрбаха, класиків марксизму. Важливим джерелом соціології релігії були історичні, еволюціоністські та соціологічні ідеї, теорії розвитку суспільства, його структур і явищ, в т. ч. й релігії. До речі, засновником соціології вважається французький філософ Огюст Конт (1798-1857), який провів чіткий вододіл між соціальною філософією і тією самостійною сферою досліджень соціальних явищ, яку він запропонував називати соціологією. О.Конт - одним із перших сформулював головні методологічні вимоги до нової наукової дисципліни, зробивши акцент на необхідності побудови теорії на емпіричному матеріалі. Конт обґрунтував також проблему ролі релігії в житті суспільства й індивіда, суть окремих функцій релігії в соціумі, які були розвинуті соціологами релігії в подальшому [Див: Конт О. *Закон трех стадий истории // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии.* – М., 1996. – С.71 – 79].

Необхідним атрибутом соціального способу життя людини вважав релігію один із родоначальників європейської соціології, англійський філософ Г. Спенсер. В релігії він вбачав «принцип соціальної безперервності». Йому належить «заслуга визнання за релігією важливої ролі в соціальній «статичності» й «динамічності», а також виділення її соціальних функцій: інтегративної, легітимізацій, регулятивної, зміцнення національної єдності тощо».

Основи функціонального методу дослідження релігії як соціального феномена заклали німецький філософ та економіст К. Маркс (1818-1883). Він розглядав релігію як соціальний за своєю природою феномен, тобто як явище, що спричинене суспільними відносинами. Її суспільну функцію він вбачав в інтерпретації, а не в продукуванні існуючих відносин. Релігія як соціальний феномен є, за Марксом, об'єктивним фактором, який зовнішнім і «примусовим» чином діє на людей, як і на інші суспільні інститути; вона є активним чинником системи суспільних зв'язків і відносин. Соціальну функцію релігії Маркс розглядав як функцію ідеологічну, а релігію - як своєрідну форму ідеології, що виконує компенсаційну та інтегративну функції, як «відчужену свідомість», що породжується «економічним відчуженням особистості».

Проте ні О. Конт, ні Г. Спенсер, а ні К. Маркс, не започаткували соціологію релігії як наукову дисципліну, хоч і заклали фундамент для її формування. Головний сенс їхнього підходу до релігії полягав у твердому переконанні, що вона є невід'ємним і необхідним структурним компонентом суспільства.

Основоположниками соціології релігії як наукової дисципліни релігієзнавці вважають французького філософа й соціолога Е. Дюркгейма (1858-1917) і німецького історика й соціолога М. Вебера (1864-1920). Це – класики сучасної соціології релігії. Вони сформулювали і концептуально оформили цілий ряд ідей, методологічних підходів до аналізу релігії як складного суспільного явища, яке тісно вплетене в тканину буття соціуму. При характеристиці їхніх теоретичних напрацювань у площині соціології релігії [Дюркгейм Е. *«Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії»* (1912); Вебер М. *«Протестантська етика і дух капіталізму»* (1905)] практично ставиться питання про два концептуальні підходи щодо соціологічного вивчення, аналізу релігії.

Так, зокрема, релігійна проблематика в аспекті її соціального вияву і у взаємозв'язку з буттям людини та соціуму займає центральне місце в теоретичних пошуках Дюркгейма. Він вважав, що релігія зосереджує, концентрує у собі соціальне життя взагалі. В релігії, на його переконання, як у фокусі відобразилися ті аспекти суспільства, які експлікувалися як «священні». Це – найвища оцінка, якою її наділяє суспільство. Відтак у Дюркгейма йшлося про екстраординарний вплив релігії на культуру, суспільство, особистість, а також на основні закономірності людського мислення. Головний зміст його теоретичних пошуків, його концептуальних ідей полягає в прагненні віднайти й дослідити «справжню релігійну реальність», яку виражає релігія. Цю реальність Дюркгейм (наголосимо ще раз) знаходить у людському суспільстві. «Релігія – явище головним чином соціальне», - твердив він. А будь-яке «соціальне - релігійне». Ці два слова, на його переконання, є синонімами: «Релігія такою ж мірою творить суспільство, як суспільство – релігію» [Цит. за: Гофман А.Б. Э. Дюркгейм в

современной западной социологии религии (Обзор) // Социология религии. Рефер. сбор. – М., 1978. – С. 35-37].

Відзначимо, що ідея про соціальну природу релігії і осмислення суспільства як реальності особливого роду, що відмінна від суми індивідів, які творять її, спонукала французького соціолога релігії до її вивчення в аспекті вияву її соціальних функцій. Останні він експлікував як відповідність того чи іншого явища конкретній потребі соціальної системи. [Дюркгейм Э. *О разделении общественного труда. Этюд об организации высших обществ. – Одесса, 1900 – С. 37].*

Дюркгейма вважають одним із засновників структурно-функціонального напряму в соціології релігії. Він дійсно був першим, хто системно застосував функціональний аналіз для дослідження феномена релігії як одного із соціальних інститутів, розглядаючи функціональність останнього як здатність задовольнити потреби соціального організму. Серед ряду функцій релігії можна назвати дві, які Дюркгейм експлікував як основні: а) інтегративна функція - створення й підтримка соціальної згуртованості, єдності; б) «моторна» або «стимулююча» функція – здатність релігії формувати і/або пропонувати ідеали, принципи, модуси буття, які стимулюють (активно впливають) суспільний розвиток. Підходи Дюркгейма, його методологія, зокрема й функціональний аналіз релігії, знайшов свій подальший розвій у творчості представників функціональної антропології, соціології релігії, зокрема в працях Б. Малиновського, А.Р. Радкліффа-Брауна – творця теорії дії і системно-функціональної школи в соціології, а також Р. Мертона, який має значний доробок у сфері теорії та методології структурного функціоналізму.

Поряд з Е.Дюркгеймом засновником соціології релігії як науки визнається також німецький соціолог М. Вебер. У своїх працях «Господарська етика світових релігій», «Протестантська етика і дух капіталізму», «Соціологія релігії (типи релігійних товариств)» він практично виклав свою концепцію соціології релігії. Саме ці праці відіграли значну роль у її становленні та розвитку як спеціальної галузі релігієзнавчого і соціологічного знання. М. Вебер досліджував роль, місце і значення релігії в суспільстві, яке змінюється, її вплив на розвиток економіки, політики, сім'ї. Він бачив у «релігії важливу складову соціального процесу, прагнучи осмислити її як фактор соціальних змін», а не як дюркгеймівську «основу стабільності». М. Вебер сконцентрував «свою увагу на соціальному аспекті релігії, тобто на релігійній мотивації соціальної діяльності» людини як орієнтації, що детермінує її активність. Він проводить компаративний аналіз того впливу, який здійснили на економічний розвиток своїх країн національні і світові релігії, зокрема конфуціанство, буддизм, іслам та християнство. Особливий акцент було зроблено ним на протестантизмі, його ролі у розвитку капіталізму. М. Вебер розглядає соціологію релігії як галузь соціологічного та релігієзнавчого знання, яка має займатися лише соціальними аспектами й наслідками релігійної віри, релігійною поведінкою

людей; як науку, яка прагне зрозуміти значення соціальних дій і пояснити з детермінаційних позицій їх хід і наслідки. Зауважимо, що взаємодію між релігією і суспільством Вебер аналізує за дихотомічною схемою, де обидва об'єкти цієї взаємодії постають як зовнішні, незалежні один від одного. Концепцію дослідника значна частина соціологів сприйняла як парадигму теорії релігійно зумовлених соціальних змін. Важливою складовою означеної концепції є вивчення форм і типів релігійних організацій. Зауважимо також, що веберівська методологія аналізу релігії має редуційний, релятивістський характер; вона не виявляє структуру системи релігійних відносин. Важливим методологічним принципом є також його вимога «свободи від цінностей» в підходах до вивчення релігійного феномену.

Соціолог у процесі дослідження не повинен займатися перевіркою «істинності релігії, він не ставить під сумнів легітимність її практик, догм, віровчень» Він має керуватися принципом «прихильника відсторонення» [Див.: Вільсон Б. *Соціологія релігії* – К., 2002. – С.41-42].

Науковий доробок Е. Дюркгейма, М. Вебера і К. Маркса, як і їх послідовників у контексті соціології релігії, визначили в теоретичному й методологічному сенсі подальший її розвиток, напрями досліджень, їх проблематику, зокрема, у працях відомих соціологів релігії: згаданого уже Т. Парсонса, який запропонував свою концепцію соціології релігії, Г. Зімеля, І. Ваха, Е. Трьольча, Г. Ле Бра, Т. Лукмана, Ч. Глока, Р. Белла, Дж. Зінгера, П. Бергера, В. Старка, П. Сорокіна, І. Яблукова, В. Гараджі, Д. Угриновича, А.Єришева, П. Косухи та інших.

Завдяки теоретичним та емпіричним напрацюванням означеної когорти мислителів-релігієзнавців соціологія в ХХ ст. набула статусу самостійної соціологічної і релігієзнавчої дисципліни, яка має широке теоретичне обґрунтування, чітко окреслене предметне поле, власні методи і методологію, а також інструментарій конкретно-соціологічних досліджень релігійних феноменів. Зауважимо, що процес становлення, розвитку соціології релігії має у темпоральному вимірі ряд етапів, кожен з яких репрезентує свій набір проблем, які піддавались соціологічному осмисленню, а в підсумку – континуум цих проблем, які творять предметну матрицю соціологічного та релігієзнавчого знання.

Зрозуміло, що існували й існують сьогодні різні наукові школи соціології релігії, традиції, розмаїття концептуальних підходів щодо осмислення релігії в її соціальному прочитанні, а тому соціологічно-релігієзнавчий дискурс є багатоаспектним, дискусійним і контрадикторним. І в цій площині діалог представників різних напрямів, шкіл, різних інтерпретацій соціології релігії постає як важлива методологічна основа для формування цілісного і системного соціологічного знання про релігію в усій сукупності його предметного поля. Щодо визначення останнього, то в соціологічних теоріях зарубіжного та вітчизняного походження - як академічного, так і теологічного спрямування - також немає єдності. Одні соціологи релігії роблять акцент на структурно-функціональних

особливостях релігії в системі соціальної взаємодії, інші – актуалізують інституційні аспекти проблеми або ж гіперболізують значущість конкретно-соціологічного аналізу релігії в соціально-екзистенціальних координатах її вияву [Див. про це: *Гараджа В. Соціологія релігії. – М., 1996. – С. 68 – 122; Яблоков И. Соціологія релігії. – М., 1979. – С.35 - 133]*

Якщо інтегрувати наявні підходи до визначення предметного поля соціології релігії, то його можна було б експлікувати як комплекс проблем, базовими серед яких є релігія, суспільство, людина в їх спільному генезисі взаємозв'язку і взаємовідносинах. Відтак, соціологія релігії вивчає цей феномен як соціальне явище, як важливий структурний компонент суспільства, як один із суттєвих вимірів соціального життя людства, який нерозривно пов'язаний з основами людського існування, в його соціальному аспекті. Важливими в предметному полі соціології релігії постають соціальні детермінанти, що викликали релігію до життя, закономірності її генезису в соціумі, функціонування, функціональність і функції релігійного комплексу його роль і місце в суспільстві; структурні елементи цього комплексу: релігійна свідомість (як соціальний факт), релігійний культ, релігійні відносини, релігійні організації та інститути в їх взаємозв'язку з різними компонентами структури суспільства; рівень, характер впливу релігії на людину, культуру, сім'ю та інші соціальні інститути, на політику; проблеми державно-конфесійних відносин, секуляризації, сакралізації суспільства, міжконфесійних відносин, релігійних конфліктів, свободи віросповідання й свободи буття релігії в соціумі (соціологічний аналіз). Все це у своїй сукупності постає як загально соціологічний сегмент предметного поля соціології релігії в площині його теоретичного та практичного осмислення. Інший сегмент – це проблема, так званого *емпіричного рівня експлікації релігії в її соціальному вимірі* через систему конкретно-соціологічних досліджень, через сукупність операційно інтерпретованих понять й емпіричних узагальнень як на мікро-, так і на макрорівні, зокрема питання релігійності, її критеріїв, рівня, характеру, стану, форм вияву релігійного досвіду, проблем воцерковлення, типології віруючих.

Таким чином, соціологія релігії властивим їй методами, через континуум специфічних категорій і понять, уможлиблює експлікацію соціальної сутності релігії як «еволюціонуючої універсалії», як «соціального факту», як «особливого типу мотивації поведінки людей», релігії як соціального інституту. Зауважимо водночас, що науково-соціологічне дослідження функціонування релігії в суспільстві, його сутнісних вимірів є лише один (хоча й екстраординарний) аспект із всього нескінченного розмаїття характеристик будь-якої «живої релігії», яка при цьому постає, «моделюється» як динамічна система або ж як діяльна основа. Специфікою такого дослідження є певний «академізм», прагнення до «об'єктивного, неапологетичного осмислення конкретної релігії як особливого соціального відношення» [Див.: *Кимелев Ю.А. Современная западная философия релігії. – М., 1989. – С. 87].*

Соціологія релігії, як уже відзначалось, оперує певною системою категорій і понять, які мають власні пізнавальні завдання, що реалізуються в даній системі знань. Категоріально-понятійна система, як відомо, має науковий сенс, якщо вона відбиває особливості об'єкта відповідної науки, сутність її предметного поля. Така система дозволяє досягнути загальну матрицю проблем означеного предметного поля, зокрема соціології релігії.

Категоріально-понятійну систему останньої ми визначаємо як множини логічно упорядкованих категорій і понять, які перебувають у діалектичному взаємозв'язку й утворюють певну цілісність, що дає системне уявлення про релігію як особливе явище суспільного життя, як соціальний феномен. Така категоріально-понятійна система уможливілює аналіз «особливого змісту релігії» в широкому соціальному контексті. Відтак в узагальнюючому плані категоріально-понятійна система соціології релігії постає своєрідним *концептуальним інструментом*, здатним ефективно працювати з актуальним соціологічним «матеріалом», будувати важливі в пізнавальному вимірі пояснювальні моделі функціонування релігійних «алгоритмів» у різних соціальних утвореннях. Базовими у цій системі є категорії «суспільство», «релігія», «держава», «людина». Сутність останніх розкривається через континуум взаємопов'язаних понять. Скажімо, категорія «суспільство» є найважливішою загальносоціологічною категорією, яка характеризує сукупність усіх способів взаємодій і форм об'єднання людей, в яких виявляється їхня всебічна взаємозалежність. Тобто суспільство – це складна функціонуюча система, яка є цілісним, динамічним, організмом, який діє і розвивається за об'єктивними законами, організмом, всі елементи структури якого (у нашому контексті й релігія, і її інститути) знаходяться в системі діалектичних зв'язків, взаємодії і взаємної детермінації. В аспекті соціологічного аналізу для нас надзвичайно важливими постають такі категорії й поняття як «суспільне буття», «суспільна свідомість», «суспільна діяльність», «суспільні відносини», «взаємодія», «взаємозв'язок», «духовне життя», «культура», «етнос», «сім'я», «особистість» та інші.

До речі, людина (індивід, особистість) постає головним (системнотворним) компонентом будь-якого соціуму, а віруюча людина – релігійної «спільноти». Саме поняття «людина» розкриває свою сутність через єдність об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього, суспільного та індивідуального. Тобто, як справедливо зауважує російський соціолог релігії Д.В.Пивоваров, у цьому аспекті «мова йде про діалектичний синтез раціонального та ірраціонального в експлікації людини, суті її життя». [*Отношение человека к иррациональному. Сб. статей / Под. ред. Д.В. Пивоварова. – Свердловск, 1989. – Вып. I. – С.163*]. Релігія функціонує передовсім для людини, в контексті її буття.

Друга основна категоріально-понятійна підсистема соціології релігії, базовою категорією якої є «релігія», має складну структуру. Сутність її розкривається через взаємопов'язану множини понять, зокрема, повторимо ще раз, таких як «релігійна свідомість», «релігійна дія», «релігійна

діяльність», «релігійні відносини», «релігійні організації та інститути». До речі, останній компонент притаманний не всім релігіям. Кожен з означених компонентів виконує властиві лише йому функції, а відтак розкриває функціональні й інші суттєві аспекти релігійного феномену. Ці та інші складові означеної категоріально-понятійної підсистеми, передовсім «функції релігії», «функціональність релігії», «рівні функціональності релігії», «релігійний фактор» уможливають експлікацію релігії як суспільно-функціонуючого феномену. Проблема соціальних функцій релігії тісно пов'язана з проблемами її походження, соціальною сутністю релігії, соціальних, історичних, екзистенційних потреб і чинників. Ця проблема є однією із провідних у соціології релігії

Провідною у площині означених категорій і понять, їх системної констеляції постає проблема соціологічної дефініції релігії. Німецький соціолог Г. Керер вважає, що це - одне з актуальних, найскладніших завдань соціології релігії [Див.: *Kehrer I. Religionssoziologie.- Berlin, 1968. – S.15*]. Однак адекватного (повноцінного у своїй сутності) соціологічного визначення релігії немає. «Було б ілюзією, – пише німецький соціолог релігії Ю. Хах, – очікувати від соціологічної дефініції релігії змістовного визначення її суті» [Hach J. *Gesellschaft und Religion in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einfuhrung in der Religionssoziologie. – Heidelberg, 1980. – S.9*]. У цьому зв'язку зауважимо, що оскільки релігія в соціологічному аспекті є соціальною й культурною категорією, то її визначення, без врахування суспільно-культурного контексту, де вона формується (зароджується), розвивається та змінюється, практично є неможливим. Це має бути головною методологічною засадою визначення релігії в соціологічному вимірі [Див.: *Piwowarski W. Sociologicszna definicia religii // Studia sociologiczna. –Wrozwaw etsy., 1974. - №2. – S. 202*]. В соціологічних та релігієзнавчих працях знаходимо десятки-сотні різних дефініцій релігії, але немає жодної загальноновизнаної [Див. *основні визначення релігії, в т.ч й соціологічні: Аринин Е.И. Религиоведение (Введение в основные концепции и термины). Учеб. пособ. –М.,2004. – С.288 - 310*]. Поза сумнівом, соціологія релігії може осягнути сутність релігійного феномена тільки в його соціальному вимірі, це б то пояснивши релігійне соціальним. Відтак в цьому аспекті можна охарактеризувати релігію як соціальний феномен, який репрезентує особливу сферу духовного життя соціуму й людини в соціальній площині його вияву і постає у своїй функціональності як специфічна форма суспільної свідомості та відносин, як спосіб практично-духовного освоєння світу, як світоглядно-ціннісна система координат для віруючої особистості, її життєвої позиції, діяльності та повсякденного буття. Ця дефініція може бути своєрідною робочою формулою, що певною мірою уможливує осмислення релігії як суспільного явища в розмаїтті його виявів.

Як уже відзначалося, для соціології релігії не є проблемою дослідження істинності постулатів релігійної віри, бо ж її цікавлять форми і ступінь взаємозв'язку релігії у функціональному вимірі із «системою соціальних

інститутів, статусів і ролей, способом мислення і стилем життя на макро- й мікрорівнях, в тих чи інших історично зумовлених суспільствах» [Див.: *Красников А.Н. Социология религии // Религиоведение. Энциклопедический словарь. - М., 2006. – С.1004*].

У контексті соціологічної рефлексії (в теоретичному й практичному вимірах) екстраординарною постає проблема (на неї уже зверталася увага) соціальних функцій релігії, вияву функціональності релігійного комплексу в суспільстві на різних етапах його історичного генезису. Поняття «функціонування», «функції», «функціональність», «поліфункціональність» - важливі елементи характеристики релігії як суспільного феномену. Поняття «функціонування релігій» характеризує процес, форми вияву буття релігійного комплексу як важливого компоненту структури соціуму, «силове поле» його дії в соціальному просторі. Він функціонує в інституалізованих формах (релігійні організації, центри, управління, монастирі, місії, навчальні заклади тощо), на рівні реального буття віруючих у сфері суспільної та індивідуальної свідомості, специфічної діяльності віруючих; як форма життєдіяльності релігійних спільнот. Поняття «функціональність релігії» можна розглядати як певну якісну визначеність, що характеризує іманентні цьому суспільному феномену здатність і можливості (внутрішні й інституційні) задовольняти специфічні духовні, життєві потреби людини, релігійних спільнот й соціуму і які на практиці реалізуються через сукупність конкретних функцій. Поняття «функції релігії» характеризує форми, способи, напрями, рівень впливу релігії на соціум, його структурні елементи, людські спільноти, особистість. Це поняття відображає у своїй сутності практичний вияв потенційних функціональних можливостей релігії, які матеріалізуються в площині відносин «релігія (релігійні інститути)-суспільство-людина» через певну систему їх взаємозв'язків.

Релігія є поліфункціональною. Остання характеризує сукупну внутрішньо структуровану, потенційну і реальну функціональну здатність релігії задовольняти різноманітні духовні потреби віруючих людей, їх спільнот в їхньому життєвому і трансцендентному вимірах, певні потреби суспільства. Соціологічна рефлексія кожної конкретної функції, скажімо, таких як компенсаційна, комунікативна, світоглядна, інтегративна, регулятивна, терапевтична, культуро-зберігаюча та ін. в їх діалектичній, поліфункціональній єдності, уможливорює осмислення суті практичного вияву функціональності як сутнісної характеристики релігійного комплексу, в її соціальному вимірі. Функції в аналітично-практичній експлікації уможливають з'ясування ролі релігії, яку вона відіграє в житті соціуму, віруючих їхніх спільнот. Зауважимо, що це є одним з центральних питань соціології релігії. Соціологи-функціоналісти вважають що релігійні вірування в їх функціональному вияві є корисними для соціальної системи, людини, що релігія у цьому зв'язку відіграє в суспільстві винятково позитивну роль і постає як незамінна з точки зору функцій, які вона виконує [Див.: *Религиоведение. Уч. пособ. – СПб., 2008. – С.331*]. Однак аналіз багатомікової

практики функціонального вияву релігії в його соціальному прочитанні засвідчує, що він за своїми наслідками є абівалентний і може бути позитивним або негативним

В умовах відчутних глобалізаційних процесів, суттєвої зміни політичного, соціального, релігійного контекстів, зокрема в Україні, коли церкви, релігійні організації, зберігаючи свою суть, місію і завдання, прагнуть опанувати мову сучасного секуляризованого у своїй основі суспільства, дати адекватну відповідь на виклики часу, вельми актуальною для соціології релігії постає проблема релігійного фактору, його функціонального вияву. Осмислення суті поняття "релігійний фактор" - це фактично експлікація релігії як суспільно-функціонуючого явища. У своєму сутнісному вимірі це поняття певною мірою розкриває природу, механізм, спрямованість (як уже відзначалося) функціонального вияву релігії, її впливу на соціальну реальність. Підкреслимо ще раз, що жоден суспільний феномен, в т.ч. і релігію, важко осмислити поза тими функціями, які він виконує в межах такої цілісної системи, якою є соціум. У цьому контексті релігія (*як узагальнене поняття*) або ж її структурні елементи постають як специфічна причина, суттєва обставина (*фактор*), що впливають на суспільні явища, процеси, через виконання релігійним комплексом своїх соціальних функцій. Саме поняття релігійний фактор - *характеризує причинно-наслідковий вияв функціонального зв'язку релігії і суспільства, ступінь, характер, результат її впливу на основні компоненти структури соціуму, його підсистеми, соціальні процеси, життєдіяльність людей, їхню поведінку.*

Зрозуміло, що ступінь, характер, інтенсивність означених зв'язків релігії і суспільства, релігії і таких важливих складових архітектоники соціуму, як держава, політика, нація, етнос, сім'я, економіка, культура, мораль тощо, були різними на різних етапах історичного розвитку. Рівень, стан цих причинно-наслідкових взаємозв'язків і взаємовпливів значною мірою залежать, з одного боку, від конкретної конфесії, її соціальної присутності, розвитку її соціального вчення, морально-ціннісної парадигми тощо, а з іншого - від сутнісних характеристик самого суспільства, зокрема його духовної, культурної та політичної складових, а також від стану справ у сфері забезпечення свободи релігії.

Релігійний фактор має свої особливості функціонального вияву. Коли ведуть мову про його вплив на певні сфери соціальної реальності, то при цьому мають на увазі не релігію взагалі, а конкретну конфесію, її організації, інститути та інші елементи її структури, що постають як фактори впливу. Відтак релігійний фактор у конкретних ситуаціях виявляє себе як конфесійний фактор, тобто як "православний фактор", "ісламський фактор", "католицький фактор", "протестантський фактор" чи якийсь інший фактор. Матеріалізація функціональної дії релігійного фактору (в конфесійному його вияві) в соціальному просторі відбувається через цілеспрямовану діяльність релігійних організацій, інститутів.

В цьому зв'язку екстраординарне завдання соціології релігії (в площині її предметного поля) – це осмислення сутності такого важливого структурного компонента релігійного комплексу як «релігійні організації та інститути». Поняття «інституалізація релігії» характеризує динамічний процес становлення релігійних організацій, їх генезис. Інституційні процеси в релігійному середовищі сприяють утворенню здатної до саморозвитку цілісності. Саме в релігійних організаціях віруючі стають учасниками (суб'єктами) повноцінної системи релігійних відносин, які є специфічним компонентом цілісного контексту суспільних відносин. Головним інституційно-твірними чинниками релігійних організацій, їхніх інститутів є віруючі, культова діяльність і релігійні відносини. Важливою у соціології релігії є питання типологізації релігійних організацій: церква, секта, деномінація. В основі цього процесу лежить принцип «соціології організацій», підходи, викладені в соціологічних релігієзнавчих працях М.Вебера, Є.Трьольча, І.Ваха, Дж. Інґера, Б.Вільсона, В.Старка, М.Угриновича, І.Яблокова, І.Кантерова, А.Єришева та інших. Характерно, що різні конфесії мають свої типи релігійних інституцій. В окремих з них, як системне утворення, вони відсутні. Соціологічний аналіз передбачає експлікацію їх ролі, функцій у внутрішньо-конфесійному й соціальному вимірах.

Як уже зазначалося, «сучасна соціологія релігії – багаторівнева система знання про релігійний феномен, яка включає і значний масив емпіричних знань, їх систематизацію та інтерпретацію» [Див.: Красников А.Н. *Социология религии.- С.1003*]. До системи основних методів соціологічного дослідження соціологи відносять: експеримент, метод включеного спостереження, біографічний метод, масове опитування, а також інші методи, зокрема, конвент-аналіз тощо. Такого роду дослідження сьогодні набули в соціології релігії значної ваги. Вони дозволяють осмислити не лише, скажімо, релігійність як якісну ознаку свідомості віруючого, а також передбачають виявлення ступеню, рівня вияву релігійності в його житті, поведінці, культовій чи позакультурній діяльності, в суспільстві. Це уможливило соціологічну класифікацію віруючих у залежності від ступеню їх релігійності, від ролі релігії в їх бутті. Площина предметного поля конкретно-соціологічних досліджень релігії в різних суспільних ракурсах її вияву є вельми актуальною [Див. про це: Веремчук В.Н. *Социология религии. – М., 2004. – С. 174 - 200*].

Для соціології релігії важливим (у контексті сучасності) є людське суспільство, яке переживає нині особливий період, який узагальнено названий трансформацією. Воно зазнає інтенсивних базових змін. Ревізії, переоцінці піддано фундаментальні цінності – світоглядні, в т.ч. й релігійні, культурні, політичні, моральні. Цей процес особливо характерний для України, як і для інших постсоціалістичних держав. Тривала соціальна неусталеність, глобальна суспільна трансформація, постмодерністські тенденції активно продукують зміни в системі «релігія – суспільство», а

також "реструктурацію" особистості, як результат - якісні зміни в її свідомості. Будучи невід'ємною складовою суспільства як "цілісного живого організму" (Г.Спенсер), релігія, незважаючи на свою природну консервативність, функціонує і тією чи іншою мірою змінюється разом з ним. Вона, образно кажучи, прагне подолати "стіну відчуження" між нею і світом, що радикально змінюється, відновити свій статус-кво. Вносяться корективи у віровчення, методи, форми, структуру, організацію, діяльність. Змінюються її функції і роль. Тобто релігія є явище, яке постійно, під впливом соціальних факторів розвивається, змінюється, еволюціонує. Свідченням цього є, скажімо, процеси "оновлення" в католицизмі, в окремих протестантських церквах в Російській Православній церкві (в т.ч. й в її складовій УПЦ), архієрейський собор якої в серпні 2000 року затвердив "Основи соціальної концепції РПЦ". У цьому документі вперше в історії РПЦ системно, із врахуванням широкого діапазону багатьох нових питань, сучасної інтерпретації традиційних проблем, викладено принципові положення її соціального вчення.

Це, природно, ставить проблему необхідності поглибленого наукового соціологічно-релігієзнавчого проникнення в суть цих новацій, інших змін у релігійному середовищі, осмислення останніх у координатах діалектики взаємодії релігії і суспільства, релігії, релігійних організацій і особистості. Такі дослідження соціології релігії, які базуються на сучасних підходах й аналізі, мають виявити реальні функціонально-рольові можливості і потенціал організованої релігії в контексті відомих тенденцій загально-світового розвитку - переходу до якісно нового, глобального рівня розвою людської цивілізації, світової спільноти з розвинутою "планетарною свідомістю". Це є важливим і в національному, регіональному й, зокрема, конфесійному вимірах.

Сьогодні в структурі українського соціуму, як результат змін, що відбулися і відбуваються, значного посилення набули релігійна компонента, її роль і функції. Утвердилася поліконфесійність, яка вґрунтовується на принципах відносного плюралізму, певною мірою зріс рівень релігійності. За даними соціологічних досліджень віруючими ідентифікували себе 57,8 відсотка громадян України, 22,5 відсотка віднесли себе до таких, що вагаються між вірою і невірою [Див.: *Національна безпека і оборона. – 2000.- №10, - С.58*]. На цьому тлі проблемним постає питання невисокої активності віруючих, ступеня їх довіри до церкви (релігійних організацій). Характерно, що майже 58 відсотків опитаних віруючих не вважають за необхідне чітко визначати свою конфесійну належність. Вони визнають свою віру в її реалізаційному контексті скоріше приватною, а не публічною справою.

Гострими, практично важливими постали сьогодні в Україні й в інших державах питання конфліктованості релігійного середовища, її причинної багатоаспектності, пошуку шляхів її подолання, вирішення міжконфесійних, внутрішньо-церковних проблем на засадах конструктивного діалогу, формування атмосфери довіри, толерантності, взаємоповаги, уміння слухати і

чути, адекватно сприймати релігійну інакшість в усіх іпостасях її вияву [Див.: Арістова А.В. *Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, врегулювання.* – К., 2007].

Зазначимо, що нині, зокрема в теологічному світі, появились твердження про те, що однією з причин сучасних негараздів у релігійному середовищі є протиріччя між "секуляризмом і цілісним традиційним релігійним світоглядом". Так, у виступах учасників Міжрелігійного миротворчого форуму, який в листопаді 2000 року відбувся в Москві, в його підсумковому документі відзначалося, що "стрімка секуляризація, яка спонукає людей виключати релігійну мотивацію із суспільно значущих відносин і дій, зайшла в суперечність з прагненням віруючих побудувати земне буття у відповідності з найвищою правдою...", акцентується увага на "зростаючій небезпеці конфлікту між секулярним світоглядом і прихильністю цілісному релігійному способу життя..." [Див.: *НГ – релігії.* – 2000. - 29 ноябрь.- С. 51]. Наукова соціологічна рефлексія цієї проблеми, а також процесів секуляризації і сакралізації в сучасному світі, їх співвідносності, причин, наслідків, ступеня та рівнів конфліктності, тенденції і перспектив, є надзвичайно важливою як у теоретичному, так і в практичному плані, зокрема для соціології релігії. Якщо поняття «сакралізація» характеризує процес розширення сфери функціонального впливу релігії, її інститутів на суспільство, розширення зони релігійного санкціонування на соціальні інститути, відносини в соціумі, то поняття «секуляризація» відображає процес об'єктивного (а іноді й суб'єктивного) звуження сфери функціонального вияву релігії в суспільному та індивідуальному житті, звільнення його від релігійної опіки та послаблення соціальної значущості релігії. Секуляризація постає як «автономізація» всіх сфер людської практики від релігії, як «перехід» від реальності, що визначається священними засадами, до реальності світської.

Зауважимо, що секуляризація – складний процес, який зберігає тенденцію до розширення і поглинання. Це - загальносвітове явище. У науковому аспекті він опрацьований ще недостатньо. Дослідження цього феномену проводилося, як правило, в західноєвропейських країнах. Це дещо звузило межі його специфічного вияву, рамки методології осмислення та оцінок. Ретельний теоретичний соціологічний аналіз цієї проблеми уможливить поглиблене розуміння ролі, функцій релігії в сучасному світі і її майбутнього, дозволить одержати відповідь на питання: як впливає процес секуляризації на суспільне життя, на відношення людей до релігії? які перспективи і прогноз його розвитку? [Див: Гараджа В.И. *Социология религии.* Учеб. пос. – М., 1996. – С.192 – 207; Вильсон Б. *Социология религии* – К., 2002 – С.271 - 325].

У соціології релігії, в контексті сучасних реалій і підходів, мають бути науково опрацьовані ще й такі важливі проблеми: державно-конфесійні відносини, концептуальні, правові основи їх; побудова свободи буття релігії та її інституцій в широкому соціологічному аспекті; співвідносність релігії і

політики, позитивні і негативні наслідки процесу політизації релігії і клерикалізації політики, зокрема в українському вимірі.

Важливою в предметному полі соціології релігії є також проблема "сім'я - релігія, релігійна організація". Релігія - це один із важливих факторів, який впливає на такий суспільний інститут як сім'я. В якому напрямі йде цей вплив, його масштаби, рівень, динаміка - це питання, які потребують науково обґрунтованої відповіді. Є цілий ряд інших, не менш актуальних у соціологічному вимірі проблем, зокрема таких, як релігія і культура, релігія і нація, релігія і силові структури, неорелігії в світлі сучасних суспільних процесів, які теж вимагають як нових підходів у процесі їх дослідження, так і нового погляду на їх сутність.

Все це ставить проблему детального соціологічного аналізу означених процесів, пошуку якісно інших методологічних рамок, принципів соціологічної рефлексії релігійного феномену в контексті сьогодення, упорядкування, чіткості у використанні відповідних методів, категорій, понять, цілеспрямованого оновлення і формування категоріально-понятійної системи соціології релігії, розширення її предметного поля.